УДК 81'373

Э.Х. Кадирова

ГАЛИМӘНЕҢ ЮБИЛЕЕ УҢАЕННАН

(Резеда Рәхимовага – 90 яшь)

Трудовая биография Резеды Каюмовны Рахимовой, которой 2 мая 2023 года исполнилось девяносто лет, связана с Институтом языка, литературы, искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. Статья посвящена изучению научной деятельности ученого, имеющего монографии, многочисленные статьи, относящиеся к области лексикологии, лексикографии и терминологии.

Ключевые слова: Резеда Каюмовна Рахимова, татарский язык, языковед, лексикология, лексикография, терминология.

The work biography of Reseda Kayumovna Rakhimova who turned ninety on May 2, 2023, is associated with the Institute of Language, Literature, Art. G.Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. The article is devoted to the study of the scientific activity of this scientist who has monographs, numerous articles related to the field of lexicology, lexicography and terminology.

Keywords: Reseda Kayumovna Rakhimova, Tatar language, linguist, lexicology, lexicography, terminology.

Резеда Каюм кызы Рәхимова үзенең ярты гасырга якын гомерен фәнгә багышлады. Ул Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тел белеме бүлегендә лаборант вазифасыннан башлап өлкән фәнни хезмәткәр дәрәҗәсенә кадәр үсеп, бай фәнни мирас калдырды. Галимә татар халкы арасында күпсанлы фәнни экспедицияләрдә катнашып, халкыбызның борынгыдан килгән һөнәрләрен өйрәнеп, үзенең хезмәтләре аша, аларны яңадан халыкка кайтарды.

Резеда Каюм кызы Рәхимова 1933 елның 2 маенда ТАССРның Арча районы Урта Пошалым авылында дөньяга килә, авылдагы җидееллык мәктәптә, Казан һәм Арча педагогия училищеларында белем ала. 1952–1954 елларда Иске Төрнәле, Урта Пошалым җидееллык мәктәпләрендә укытучы булып эшли.

Булачак галимә 1954 елда Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетына татар теле һәм әдәбияты бүлегенә керү имтиханнары бирә. Ул I–II курсларда укыганда ук Латыйф Җәләй рекомендациясе белән Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты фәнни хезмәткәрләре Нәҗия Борһанова, этнограф Рәмзия Мөхәммәдовалар белән бергә, Мордовиядә яшәгән татарларның сөйләшен, көнкүреш, гореф-гадәтләрен өйрәнү экспедициясендә катнаша. 1959 елда университетны тәмамлагач, Л. Җәләй яшь белгечне әлеге институтның тел секторына эшкә чакыра.

Резеда Рәхимова 1965 елда аспирантурага кабул ителә. Ул аспирант елларында, республика районнарына экспедицияләргә барып, һөнәрчелек һәм кәсепләр турында бай материал туплый. Тикшеренүләр нәтиҗәләре буенча, 1975 елда ул күренекле галимә Ләйлә Таһир кызы Мәхмүтова җитәкчелегендә «Татар теленең тукучылык, кием-салым, баш киемнәре белән бәйле профессиональ лексикасы (Казан арты материалында) (Профессиональная лексика татарского языка по ткачеству, одежде, головным уборам (на материале Заказанья)» темасына кандидатлык диссертациясен тәкъдим итә. Ул аны уңышлы яклаганнан соң да күпчелеге кул хезмәте белән бәйле булган югалып баручы һөнәрләр һәм кәсепләр турында материал җыюын дәвам итә, алар турында күләмле, тирән эчтәлекле мәкаләләр бастыра. Мәгълүм булганча, һәр төр хезмәтнең яки һөнәрчелекнең үзенә хас сүзләре бар. Ә һөнәрчеләр эшендә махсус мәгънәдәге бу сүзләр шул профессия кешесенә, шул һөнәрчегә генә билгеле, аларның үз эш процессында гына кулланыла. Мондый сүзләр – профессиональ сүзләр дип аталалар һәм аларның кулланылышы чикле, еш кына аерым һөнәр өлкәсе белән чикләнгән. Галимәнең һөнәрчелекнең төрле өлкәләренә караган күпсанлы мәкаләләре бар. Аларда татар сөйләшләрендә сакланган кыйммәтле материаллар, кызыклы фактлар урын ала һәм алар татар тел белемендә, татар диалектологиясендә булган аерым мәсьәләләрне ачыклауда зур әһәмияткә ия. «Казан арты сөйләшләрендә тукучылык лексикасы» [Рәхимова, 1974], «Названия головных уборов» [Рәхимова, 1980], «Из древнетюркского пласта кожевенной лексики татарского языка» [Рахимова, 1986], «Татар телендә мех һәм күн эшкәртү лексикасы» [Рәхимова, 1999], «Мамык шәл бәйләүгә караган лексика» [Рәхимова, 2000] кебек мәкаләләрендә галимә сүзнең диалекталь вариантларын да калдырмыйча өйрәнә, аларны әдәби вариантлары белән чагыштыра, лексеманың этимологиясенә, килеп чыгу тарихына экскурслар ясый. Авторның хезмәтләре бай фактик материалга нигезләнә. Мәсәлән, «Мамык шәл бәйләүгә караган лексика» мәкаләсендә Арча районы Яңа Кенәр, Иске Кенәр, Урта-, Югары-, Түбән Пошалым, Күлтәс һ.б.; Балык Бистәсе районы Котлы Бөкәш, Зәңгәр Күл, Күгәрчен һ.б.; Мамадыш районы Ишки; Саба районы Шәмәрдән; Чистай районы Иске Шәйморза, Мөслим; Буа районы Черки Кильдураз; Зеленодол районы Олы Карауҗа; Октябрь районы Киекле; Лаеш районы Пәрәү; Әгерҗе районы Исәнбай; Минзәлә районы һ.б. авыллардан җыелган мисаллар чыганак булып хезмәт итә [Рәхимова, 2000, б. 125]. Әлеге мәкаләдә бу һөнәрнең тарихы һәм таралышы турында бай һәм кызыклы мәгълүмат китерелә һәм шул өлкә атамаларына анализ бирелә.

Татар халкы тарихында ат мөһим урын алып тора. Борын заманнарда көндәлек тормышны аттан башка күз алдына да китереп булмаган. Алар йөк ташу, транспорт хезмәтен үтәгәннәр. Татар телендә атның төсенә, тышкы кыяфәтенә, җенесенә, яшенә, токымына бәйле лексиканың бай булуы, атка караган гыйбарәләрнең күплеге күренә.

Р. Рәхимованың Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты җыентыкларында басылган «Терминология сняряжений верховного коня в татарском языке» [Рахимова, 1992] һәм «Терминология сняряжений упряжного коня в татарском языке» [Рахимова, 1998] мәкаләләре лексиканың шушы әһәмиятле төркемен өйрәнүгә багышлана. Бу тикшеренүдә соңгы елларда, атны техникага алыштыру сәбәпле, юкка чыгып барган сүзләр төркеменә автор тарафыннан тирән анализ бирелә.

Галимә һөнәрчелек атамаларының тәрҗемә әдәбиятта, фәнни мәкаләләрдә, сүзлекләрдә бирелешенә дә игътибар итә [Рәхимова, 1976; Рахимова, 1990], очраган ялгышларның төрләрен билгели, аларны дөрес куллану мәсьәләсен карый. Автор фәнни һәм матур басма әдәбияттан, экспедицияләрдә җыелган материаллар буенча кайбер һөнәри атамаларның әдәби стиль өчен уңышлы вариантларын тәкъдим итә: Мәсәлән, «Татарча-русча сүзлек» тә [ТРС, 1966] тә *торбыча* (см. тубырча) сүзен *моталка, мотовило* дип тәрҗемә иткәннәр. Р. Рәхимова *дуплянка* (яки *тюрик*) вариантын тәкъдим итә. Автор киләчәктә сүзлектә аларны аңлатканда искә алынырга тиеш дип тапкан кайбер фикерләре белән дә уртаклаша [Рәхимова, 1976, б. 52–64].

1983 елда Татарстан китап нәшриятында Р.К. Рәхимованың «Татар теленең һөнәрчелек лексикасы» дигән китабы басыла [Рәхимова, 1983]. Аерым профессия, һөнәр-кәсеп ияләренең сүзләрендә төрле чорлардагы теге яки бу халыкның тарихы, культура дәрәҗәсе чагыла, ул сүзләр кыйммәтле тарихи-этнографик материал булып хезмәт итәләр. Хезмәт 1965–1970 елларда Казанда, Лаеш, Мамадыш, Алабуга районнарында оештырылган экспедиция материалларына нигезләнә. Моннан тыш, Р. Рәхимова этнографик, тарихи, сәнгать белеме, техник әдәбиятка караган хезмәтләрдән файдалана. Автор тукучылыкка, тегү кәсебенә, баш киемнәре һәм аяк киемнәре эшләүгә караган терминнарны мәгънә ягыннан төркемли, атамаларның ясалу ысулларын актырта, башка төрки телләрдәге, диалектлардагы вариантлары белән чагыштыра. Китапның гомуми кыйммәте шунда: бирелә татар теленең профессия атамалары бай тел материалларына таянып, тиешле фәнни югарылыкта карала. Кушымтада һөнәрчелек лексикасы кулланылган халык мәкальләре, табышмаклар һәм җырлар китерелә. Китап бизәк һәм чигү үрнәкләре белән тасвирланган.

Күп кенә башка галимнәребез кебек үк Резеда Рәхимова үзенең лексикологик тикшеренүләрен лексикографик практика белән ныгытып бара. Резеда Каюм кызы тикшеренү процессында экспедиция юлы белән һәм төрле басма чыганаклардан туплаган тукучылык һәм тегүчелек атамаларын җыеп, «Татарча-русча тармак сүзлеге»н әзерләп тәкъдим итә [Махмутова, 1986, с. 5]. Хезмәт шактый еллар узгач, яңа материал белән баетылып, 2018 елда «Татарча-русча тукучылык һәм тегүчелек атамалары сүзлеге» исеме белән басылып чыга [Рәхимова, 2018]. Хезмәттә тукучылык һәм тегүчелек атамалары – тукыма төрләрен, кием-салым һәм аның өлешләрен, эрләү, туку, тегү

коралларын һәм әсбапларын, аларның өлешләрен, тукыма әзерләүдә кулланыла торган үсемлекләр, чималны тукуга әзерләү, бизәкләрне, җепләрне, аларның төрләрен, тегү эшенең төрле стадияләрен атаган 2844 берәмлек теркәлгән. Бу сүзлекнең беренче өлешендә – тукучылык атамалары, икенчесендә тегүчелек атамалары китерелә. Шул рәвешчә, сүзлек халык телендә яшәп килгән бай лексик катламны теркәве, югалып барган атамаларның семантикасын ачып бирүе белән әһәмиятле. Сүзлеккә кушымта итеп теркәлгән туку үрнәкләренең фотолары һәм төрле станнарның рәсемнәре киң катлам укучыларда да, тармак белгечләрендә дә зур кызыксыну уята.

Татар теле бүлегендә лаборант булып эшләү дәвереннән үк тел тарихына караган кулъязмаларны уку, гарәп хәрефе белән язылган китапларны өйрәнү Резеда Рәхимованың күз уңында була. Ул һөнәрчелек лексикасын тикшерү барышында К. Насыйриның «Санаигъ галвания» китабына мөрәҗәгать итә. Бу хезмәт гарәп әлифбасы алмашыну сәбәпле, озак еллар укучыга тәкъдим ителми килә. Анда зәркән сәнгатендә кулланыла торган даими гальваник электр тогы ярдәмендә металл әйберләрне затлы металлар (алтын, көмеш, җиз) белән каплату технологиясе турында мәгълүмат китерелә. Осталар үз һөнәрләре серләрен саклаган ул чорларда Каюм Насыйриның бу китабы кабатланмас хезмәт була. Максатчан рәвештә профессиональ лексиканы өйрәнгән Р. Рәхимова хезмәтнең кыйммәтен аңлап, язылуына 100 ел уңае белән аны рус графикасына нигезләнгән гамәлдәге әлифбага күчереп бирә. Шулай ук гарәп алынмаларының үз битендә үк аңлатмаларын китерә, текстны русчага тәрҗемә итә, К. Насыйри кулланган терминнарның русчага тәрҗемәсен бирә. К. Насыйриның бу хезмәтенә Р.К. Рәхимованың ювелир лексиканы анализлауга багышланган монографиясе килеп тоташа. Аның «Лексика и словарь татарского ювелирного дела» [Рахимова, 2002] монографиясендә татар зәркән эшенең тарихы чагылдыра. Ювелирлык лексикасын ювелир металлар, кыйммәтле ташлар, минераллар, эшләнмәләр, инструментлар, эш процессларын берләштерүче тематик төркемнәргә бүлеп, лингвистик күзлектән анализ бирелә. Китапта ювелирлык терминнарының татарча-русча сүзлеге, алар кергән халык авыз иҗаты үрнәкләре кушымта рәвешендә китерелә.

Туган телнең төзеклеге, камиллеге мәсьәләләре каралган «Бер чиктән икенче чиккә (Үзгәртеп кору чорында публицистик терминнар)» [Рәхимова, 1990], «Общественно-политические термины в публицистике в период перестройки и развитие терминологии татарского языка за последние два десятилетия» [Рахимова, 1991], «Татар теле терминологиясенең формалашуында тарихи факторларның роле» [Рәхимова, 1992], «Яңа шартларда алынма сүзләрнең ялгыш кулланылышы турында» [Рәхимова, 2002] мәкаләләрендә Р. Рәхимованың эчтәлекле күзәтүләре, кыйммәтле фикерләре урын ала. Мәсәлән, саналып киткән мәкаләләрнең соңгысында галим татар теле терминологиясенең үсеш юнәлешләренә тарихи факторларның йогынтысы

турында сүз алып бара һәм социаль-тарихи факторларның борынгы һөнәрчелек терминнарында чагылуына туктала. Кайчакта аерым һөнәрчелек терминнары үзләре дә билгеле бер тарихи проблемаларны, мәсәлән, халыкның культурасын, башка халыклар белән мөнәсәбәтен аңлату чыганагы булып торалар. Шуңа мисал итеп, автор болгар күне атамасын китерә [Рәхимова, 1992: 414].

Галимә озак еллар Институтның лексикография бүлегендә эшли. Үз чоры өчен татар әдәби теленең иң тулы сүзлек хәзинәсе булган «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»н төзүче авторлар исемлегендә Р.К. Рәхимова да бар [ТТАС, 1977]. Ул шулай ук бертомлык «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге», ике томлык «Татарча-русча сүзлек»ләрне [ТРС, 2007] төзүдә катнаша.

Резеда Каюм кызы Рәхимованың татар гуманитар фәнендә, аерым алганда тел белемен үстерүдә лаеклы өлеше бар, аның монографияләре, мәкаләләре, алардагы фәнни табышлар киләчәк буын галимнәр өчен бу өлкәдә нигез булып тора.

Әдәбият

Махмутова Л.Т. Татарское языкознание в ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФАН СССР за 25 лет (1961–1986). Краткий обзор // Исследования по лексике и грамматике татарского языка. Казань, 1986. С. 3–13.

Рахимова Р.К. Названия головных уборов // Советская тюркология. 1980. № 4. С. 91–99.

Рахимова Р.К. Из древнетюркского пласта кожевенной лексики татарского языка // Исследования по лексике и грамматике татарского языка. Казань, 1986. С. 57–70.

Рахимова Р.К. Наблюдения над подачей и переводом некоторых терминов в толковом и двуязычных словарях татарского языка // Двуязычие: типология и функционирование. Казань, 1990. С. 112–121.

Рахимова Р.К. Общественно-политические термины в публицистике в период перестройки и исследования по терминологии татарского языка за 70–90 гг. XX столетия (XX) // Функциональное развитие татарского языка в период перестройки. Казань, 1991. С. 34–45.

Рахимова Р.К. Терминология сняряжений верховного коня в татарском языке // Формы взаимодействия татарского и русского языков на современном этапе. Казань, 1992. С. 43–55.

Рахимова Р.К. Терминология сняряжений упряжного коня в татарском языке // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка. Казань: Фикер, 1998. С. 90–97.

Рахимова Р.К. Книга Каюма Насыри «Санаигъ галвания»: транслитерация, лексика и словарь. Казань: Изд-во «Иман», 2002. 116 с.

Рахимова Р.К. Лексика и словарь татарского ювелирного дела. Казань: Фикер, 2002. 192 с.

Рәхимова Р.К. Казан арты сөйләшләрендә тукучылык лексикасы // Материалы по татарской диалектологии. Казань, 1974.

Рәхимова Р.К. Һөнәрчелек атамаларының тәрҗемә әдәбиятта кулланылышы һәм сүзлекләрдә бирелеше // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка. Казань, 1976. С. 52–65.

Рәхимова Р.К. Татар телендә һөнәрчелек лексикасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 160 б.

Рәхимова Р.К. Бер чиктән икенче чиккә (Үзгәртеп кору чорында публицистик терминнар) // Социалистик Татарстан. Казан. 1990. 7 окт.

Рәхимова Р. Татар теле терминологиясенең формалашуында тарихи факторларның роле // Языки, духовная культура и история тюрков: Традиции и современность: Тр. междунар. конф. (9–13 июня, 1992. Казань): в 3-х томах: Т. 1. Казань., 1996. С. 211–214.

Рәхимова Р.К. Яңа шартларда алынма сүзләрнең ялгыш кулланылышы турында // Актуальные вопросы татарского языкознания. Казань, 2002. Б. 142–147.

Рәхимова Р.К. Татарча-русча тукучылык һәм тегүчелек атамалары сүзлеге = Татарско-русский словарь лексики ткачества и швейного дела. Казань: ИЯЛИ, 2018. 208 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: өч томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 476 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты, 2005. 521 б.

Татарско-русский словарь: в 2-х томах. Т. 1. Казань: Магариф, 2007. 726 с.

Кадирова Энҗе Хәнәфи кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре